

Науково-методичний
журнал

**«Українська мова
і література
в школі»**

№ 3 (150) 2020

Заснований у червні 1997 року
Виходить 6 разів на рік

Засновник — Інститут
педагогіки НАПН України
Зареєстровано
Міністерством інформації
України
Реєстраційне свідоцтво
КВ № 2647 від 02.06.97

Головний редактор:
Ніна ГОЛУБ

Редакційна колегія:

Надія ВІБІК
Юрій БОНДАРЕНКО
Микола ВАШУЛЕНКО
Олена ГОРОШКІНА
Вікторія ЗАГОРДНОВА
Станіслав КАРАМАН
Любов МАЦЬКО
Володимир МЕЛЬНИЧАЙКО
Абдурахім НАСІРОВ
Сергій ОМЕЛЬЧУК
Марія ПЕНТИЛЮК
Володимир РІЗУН
Григорій СЕМЕНЮК
Микола СУЛИМА
Іван ХОМ'ЯК
Таміла ЯЦЕНКО
Неллі БОНДАРЕНКО
Сергій ГАЛЬЧЕНКО
Олена КОТУСЕНКО
Валентина НОВОСОЛОВА
(заступник головного редактора)
Людмила ПОПОВА
Галина ШЕЛЕХОВА
Валентина ЯЦЕНКО
(технічний редактор)

Затверджено на засіданні
вченої ради Інституту
педагогіки НАПН України,
протокол №5
від 14 травня 2020 р.

Здано до набору 4.05.2020
Підписано до друку 1.06.2020
Формат 60x84¹/₈.
Ум. друк. арк. 7,4.
Тираж 172 пр.

Адреса редакції:
вул. Січових Стрільців, 52-Д,
к. 415, м. Київ, 04053
тел.: (044) 4813719

Віддруковано з готових фотоформ
у ТОВ «Наш формат».
02105, м. Київ,
пр-т Миру, 7.
Тел.: (044) 3535665

© «Українська мова
і література в школі», 2020

ЗМІСТ

МЕТОДИКА МОВИ

- В. Костюшко.** Використання ігрових завдань у процесі формування лексикологічної компетентності іноземних студентів. 2
- О. Крижанівська.** Формування мовної стійкості як когнітивно-виховний виклик перед учителем-філологом-україністом. 6
- О. Кучерук.** Інтегрування інфомедійної грамотності в простір мовної освіти. 9
- Г. Москалюк.** Використання освітніх вебсервісів в умовах дистанційного викладання сучасної української мови в педагогічних коледжах. 13
- Л. Попова.** Проблеми й перспективи організації дистанційного навчання української мови. 16

МЕТОДИКА ЛІТЕРАТУРИ

- О. Бровко.** «Життя — це картина в картині»: типологія текстів у текстах у художній прозі 20-30-х рр. ХХ ст. 20
- Н. Червякова.** Функції портретування в історичному творі. 24

ПЕДАГОГІЧНИЙ ДОСВІД

- О. Криворотенко.** Юрій Яновський — сміливий новатор в українській літературі (Роман «Майстер корабля»). 27
- Н. Щекатунова.** «З любові й муки народжується письменник...» (Григорій Тютюнник. Вічна загадка кохання. Новела, «Три зозулі з поклоном»). 33

МОВОЗНАВЧІ Й ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

- Т. Видайчук.** Чому в сучасній українській мові існують паралельні відмінкові форми іменників?. 39
- О. Сидоріна.** Композиційно-стильові особливості повісті Л. Бондаревич-Черненко «За годину до раю». 41

ІНТЕРВ'Ю

- Інтерв'ю зі Станіславом Караманом.** 44

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. РЕФЛЕКСІЇ

- І. Кондратець.** Окрилення ОЗОНОм: рефлексійна анотація книги світлій пам'яті Анатолія Фасолі. 47
- Т. Космеда.** Рецензія на підручник «Українська мова для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів». 49
- Г. Васькіаська.** Рецензія на Концепцію навчання української мови учнів ліцею. 52

ПОРТРЕТНА ГАЛЕРЕЯ

- О. Горошкіна.** Внесок Віктора Ужченка в українську лінгводидактику. 53

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ

- В. Александрова.** Розвиток креативності студентів на заняттях з культури усного і писемного мовлення. 55
- С. Ігнат'єва.** Тестові завдання для підсумкового заняття з теми: «Особливості вживання в мовленні різних видів складнопідрядних речень» (на матеріалі «Щоденників» Олеся Гончара). 58
- Н. Бойко.** Сторінками посібника-практикуму «Українська мова з теплими історіями». 60

- Світ української поезії.** 62

Мовознавчі і літературознавчі студії

ЧОМУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ІСНУЮТЬ ПАРАЛЕЛЬНІ ВІДМІНКОВІ ФОРМИ ІМЕННИКІВ?

Тетяна ВИДАЙЧУК,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови
Київського університету імені Бориса Грінченка

Стаття містить короткий історичний коментар щодо розвитку граматичних категорій іменника та пояснення наявних у граматиці сучасної української мови його паралельних відмінкових форм.

Ключові слова: українська мова, іменник, відмінювання, правопис, історична граматика.

Мова як система одиниць спілкування не є явищем сталим. Вона, як засіб комунікації між людьми, змінюється разом із суспільством, із носіями, тобто постійно розвивається. Одні елементи виходять з ужитку, інші, натомість, їх замінюють. Процеси взаємозаміни, оновлення мовних одиниць найлегше збагнути на рівні лексики, тобто підсистеми, яка найбільше пов'язана з мисленням і мовленням, підсистеми, яка оприявнює мову. Недарма існує обивательська думка, що люди спілкуються словами. Подібні зміни відбуваються і на граматичному рівні, не зважаючи на його нормованість і кодифікованість.

У давнину навіть частини мови називали інакше. В українській граматичній практиці *іменник* ще називали *суцником* чи *речівником*. Термін іменник у 1873 році запропонував український мовознавець та етнограф Омелян Патрицький.

У мовознавстві прийнято розрізняти внутрішньомовні рушійні сили розвитку мови і позамовні. Внутрішні чинники розвитку мовної системи пов'язані з потребами самої мови, зі здатністю системи розвиватися і само вирівнюватися. Позамовними чинниками є ті, що викликані впливом суспільства на мову, втручаннями ззовні: мовною політикою, мовною ситуацією, науково-технічним прогресом, розвитком культури. Наслідки впливу цих чинників спостерігаються й на рівні граматики, у тому числі і на наявності у сучасній українській літературній мові паралельних відмінкових форм.

У доісторичний, тобто дописемний, час у мові була інша набагато складніша система відмінювання. У процесі становлення української мови відбулося руйнування цієї старої праслов'янської системи, де основу відміни становили не відмінкові закінчення, а суфікси основи слова, за якими виокремлювали шість типів відмінювання.

Рештки старих відмін досі зберігаються в паралельних відмінкових формах.

Причин перебудови старої системи відмінювання іменників кілька:

1. Виникнення і розвиток категорії роду, яка з часом стала відігравати класифікаційну функцію в поділі на відміни. До появи категорії роду на передній план виходила категорія істоти/неістоти. Спочатку рід виник за реальною співвіднесеністю зі статтю у іменниках-істотах (назви істот жіночої статі набули ознак граматичного жіночого роду, чоловічої? чоловічого, а їхні діти — середнього). Пізніше за родами стали за формальною співвіднесеністю через аналогію до назв істот розрізняти й іменники-неістоти. Цей процес почався ще у праслов'янській мові, що викликало певний зв'язок між типом старого відмінювання за суфіксом основи і родом іменника, бо старий тип відмінювання не охоплював іменників усіх родів, як це є у сучасній українській мові.

2. Перерозподіл структурних елементів слова — зміщення меж морфем. Новоутворені відмінкові закінчення почали поглинати давні суфікси основи. Це сприяло посиленню ролі флексій при відмінюванні.

3. Фонетичні зміни в основі слова, зокрема ствердження кінцевого приголосного основи. Ці зміни, до речі, пояснюють відмінність у родових характеристиках окремих іменників української та російської мов. Порівняйте, *укр. Сибір* (чол. рід) — *рос. Сибирь* (жін. рід); *укр. живопис* (чол. рід) — *рос. живопись* (жін. рід); *укр. септ* (чол. рід) — *рос. степь* (жін. рід); *укр. біль* (чол. рід) — *рос. боль* (жін. рід); *укр. путь* (жін. рід) — *рос. путь* (чол. рід).

Найважливішою серед названих причин можна назвати зростання категорії роду та її класифікаційної функції. У межах одного роду стали зосереджуватися іменники різних старих типів відмінювання.

Витворення сучасної системи відмінювання — це загалом довготривалий процес кількостолітніх змін. Форми іменників того самого роду поступово зближувалися у відмінюванні, відбувалося спрощення та уодноманітнення флексій за аналогією до найбільш поширених іменників. Так, приблизно у XIV- XV століттях стара система відмінювання, що була представлена 6 типами, постала у вигляді системи з 4 типів (4 відмін).

Тому той, хто думає, що в сучасній українській мові відмінювання іменників є доволі складним, помиляється. Варто поцікавитися староукраїнським відмінюванням для порівняння. Висновок буде очевидним: відмінювання у процесі становлення і розвитку української мови значно спростилося.

Найбільшу трудність нашого сьогодення у граматиці іменників становлять паралельні відмінкові форми. Такі форми подані й в «Українському правописі» 2019 року [1]. Перша з запропонованих у правописі форм є нормативною, а наступні — варіативними, тобто можливими, але не помилковими у вживанні. Розглянемо деякі з них.

У іменниках-істотах чоловічого роду другої відміни завжди домінувало закінчення *-ові*, *-еві* у давальному відмінку однини (*кобзареві*, *пасажирові*, *учителеві*, *кандидатові*), мовознавці його вважають самобутнім, таким, що вирізняє українську мову з-поміж споріднених слов'янських. Саме ці форми були заборонені українським радянським правописом. Правопис 2019 року утверджує такі закінчення навіть для іменників-неістот чоловічого роду та середнього роду, що правда як варіантну форму (*бульвару* — *бульварові*, *тягарю* — *тягареві*, *лиху* — *лихові*, *місту* — *містові*, *серцю* — *серцеві*) [1, с. 118–119].

У місцевому відмінку однини в іменників української мови наявні паралельні форми через те, що до другої відміни сучасних іменників увійшли іменники кількох давніх відмін та зберегли своє архаїчне відмінювання, тип відмінювання уніфікувався, а закінчення залишилися різнорідними (*на обрії* — *на обрїю*, *у потязі* — *у потягу*, *по Дніпру* — *по Дніпрї*, *по обличчю* — *по обличчі*) [1, с. 122].

Варіанти закінчень орудного відмінка множини зумовлені також тим, що до сучасної другої відміни увійшли іменники кількох давніх відмін (*конями* — *кіньми*, *чоботами* — *чобітьми*). А в окремих словах збереглися ще й архаїчні флексії двоїни як окремі форми граматичної категорії числа: *очима*, *плечима*, *дверима*, *грошима* (хоча і *дверми*, *грїшми*). Іменники набирали форми двоїни, коли називали парні предмети, дві особи чи два предмети. Іменники у двоїні мали свою парадигму словозміни.

У період формування та розвитку української мови граматичне значення двоїни було втрачене і його замінила множина. Утрати двоїни розпочалися з XIII століття. Проте говори української мови зберігають форми двоїни і донині. Є фактичні релікти двоїни і в сучасній українській літературній мові у вигляді закінчень: *дверима*, *плечима*; а у деяких випадках сучасна українська мова зберігає наголос двоїни: *дві ббби* — *множ. бабъ*, *дві вербъ* — *множ. вірби*. Отже, паралельні закінчення мають іменники чоловічого і середнього роду: *гістьми* — *гостями*, *коліньми* — *колїнами*, *конями* — *кіньми*, *чоботами* — *чобітьми*, *колесами* — *колїсьми*, *крилами* — *крильми* [1, с. 127] є наслідком не-

повної втрати такої граматичної форми числа, як двоїна, що вживалась для граматикизації парних найменувань.

У родовому та давальному відмінках однини іменники третьої відміни мають закінчення *-ї*: *ванїмлї*, *гамлузі*, *герамні*, *номчі*, *Оболомні*, *помдорозжі*, *тімлї*.

Іменники третьої відміни, що закінчуються на *-ть* після приголосного, а також слова *кров*, *любомв*, *омсїнь*, *сїль*, *Русь*, *Білорумсь* у родовому відмінку однини можуть набувати як варіант закінчення *-и*: *гїднїости* — *гїднїсті*, *незалежнїости* — *незалежнїсті*, *рамдос-ти* — *радості*, *смертї* — *смерті*, *честї* — *честі*, *хоромбрости* — *хоробростї*; *кромви* — *крові*, *любом-ви* — *любові*, *омсени* — *осені*, *сомли* — *солі*, *Русим* — *Русі*, *Білорумси* — *Білорусі* [1, с. 128].

Паралельні форми іменникових закінчень *у* на *-ть* після приголосного, а також у словах *кров*, *любомв*, *омсїнь*, *сїль*, *Русь*, *Білорумсь* є відновленням фонетичних закономірностей української мови. Ще у найдавніших пам'ятках XI–XIII ст. відповідні іменники послідовно зафіксовані із твердою основою та закінченням *-и*. Таке ж закінчення засвідчують численні сучасні українські говірки різних наріч (наприклад, полтавців: *соли*, *вісти*, *тіни*; полісян: *печи*, *ночи*; подолян: *осени*, *паморо-зи*; галицьких лемків: *кости*, *оповїди*). Закінчення *-ї* в родовому відмінку зрідка почали траплятися у пам'ятках XVII ст. В «Українському правописі» 1928 року було подано лише закінчення *-и* для цих іменників, але в українському правописі радянського часу було представлено тільки закінчення *-ї* як таке, що найбільш близьке до відповідної форми російської мови.

Серед мовознавців точаться суперечки про те, до якої з груп належить іменник *Ігор* та який тим відмінювання має. Одні переконані, що у попередньому виданні правопису під впливом діалектного мовлення небагатьох регіонів України мовознавці зафіксували як норму відмінювання з твердим кінцевим [р]. Інші стверджують, що редакцією «Українського правопису» 2019 року офіційно закріплений росіянізм з м'якою вимовою [r].

Якими б не були дискусії серед науковців, зверніть увагу на те, що чинною нормою української мови стало безваріантне відмінювання власного іменника *Ігор* за м'яким типом: Н.в. (хто?) *Ігор*; Р.в. (кого?) *Ігоря*; Д.в. (кому?) *Ігореві* / *Ігорю*, З.в. (кого?) *Ігоря*; О.в. (ким?) *Ігорем*; М.в. (на кому?) *Ігореві* / *Ігорю*, Кл. в. *Ігорю!* [1, с. 104]. Та відповідне утворення похідних слів: присвійного прикметника *Ігорів*, найменування по батькові *Ігорьович*.

The article contains a brief historical commentary on the development of grammatical categories of the noun and an explanation of the parallel case forms available in the grammar of the modern Ukrainian language.

Key words: *Ukrainian language, noun, declension, spelling, historical grammar.*

Список використаних джерел

1. Український правопис. Київ : Наукова думка, 2019. 391 с.

Transliterated

1. Nacionaljna akademija nauk Ukrajinu. (2019). Ukrajinjskyj pravopys. Kyjiv, Ukrajinu: Naukova dumka.